

"אל תקרי פועל – אלא פנתר!"¹

הפנתרים השחורים ופוליטיקת הזהויות בראשית שנות השבעים

טלי לב

חוקרת

יהודה שנהב

החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב; מכון ון ליר בירושלים

בראשית שנות השבעים (1971–1972) הציבו הפנתרים השחורים סדר יום אתני-גזעי מול הממסד והחברה בישראל. סדר יום זה נדחה בעיקרו הן על ידי הממסד והן על ידי השמאל הרדיקלי. ניתוח מסמכים שנחשפו בעת האחרונה מאפשר לעקוב אחר קיומה הנוכח/נפקד של הזהות המזרחית דאז. המסמכים מלמדים כי הזיקה בין תנועת מצפן האנטי-ציונית לפנתרים השחורים יוצרה בדיון הציבורי באופן שאשרר את ההיררכיה האתנית-גזעית באותה תקופה. זיקה זו סימנה את האשכנזים כלבנים וכאינטלקטואלים ואת המזרחים כשחורים חסרי השכלה המודרכים ומונחים על ידם. בניגוד לרטוריקה זו, שהתבססה גם במחקר האקדמי על הפנתרים, אנו מבקשים להראות כי תנועת מצפן הציבה סדר יום מעמדי, ולדון בהשלכות של ניתוח זה על ההיסטוריוגרפיה של אותה תקופה ועל הסוציולוגיה של החברה בישראל.

בעשור האחרון אנו עדים לשובו של הדיון התקשורתי התרבותי והאקדמי במאבקם

* אנו מבקשים להודות למאיר בביוף, דבי ברנשטיין, דני גוטוויין, אורי היימן, חיים הנגבי, חנה הרצוג, מאיר ויגודר, שמשון ויגודר, חיים חזן, אלי חמו, אברהם לוי, יהודה ניני, גיורא רהב וכוכבי שמש על שיחות לליבון החומרים האמפיריים והטענות במאמר זה. עם זאת, העמדות המובעות כאן הן שלנו בלבד. כמו כן אנו מודים למיכל זפט, הלנה וילנסקי, חנית קאופמן ועדן שריד מגנון המדינה וליובל רון מארכיון יד טבנקין על הסיוע המסור ועל ההכוונה באיתור המסמכים.

¹ מתוך מכתבו של סעיד שלום אשר פורסם בדבר הפנתרים השחורים, יוני 1971, עמ' 6, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (להלן בס"ל) V1605.

של הפנתרים השחורים בראשית שנות השבעים בישראל.² בשנתיים האחרונות, משבשלו התנאים החברתיים והתרבותיים, ועם פתיחתם של תיקי מודיעין משטרת ישראל בגנוז המדינה לעיון הציבור בהתאם לחוק הארכיונים, עלתה סוגיית הפנתרים השחורים מחדש לסדר היום הציבורי והמחקרי.³ למרות העיון מחדש והפתיחות היחסית של מדעי החברה והרוח כיום ביחס לשנות השבעים, אנו גורסים כי מקצת המיתוסים אשר ליוו את המלחמה במאבק הפנתרים עדיין קיימים ואפשר למצוא אותם לא רק בהיסטוריוגרפיה הקנונית אלא גם במה שמכונה "המחקר הביקורתי".

במסגרת המחקר אספנו מידע מתיקי מודיעין של משטרת ישראל בגנוז המדינה מראשית שנות השבעים, ניתחנו חומר מארכיוני בית הספרים הלאומי ויד טבנקין וכן מאמרים שפורסמו בעיתונות היומית, ערכנו סקירה של כתב העת מצפן וקיימנו ראיונות. בהסתמך על המידע שאספנו נבקש לעמוד על מאפייניה של פוליטיקת הזהויות בישראל של ראשית שנות השבעים ולחשוף את הפעלתם של מנגנוני הדירה מדינתיים וחברתיים, ובייחוד את אופני מסגור היחסים בין הפנתרים השחורים לתנועת מצפן באותם ימים.

מעקב אחר פוליטיקת הזהויות האתנית-גזעית של אותה תקופה מצביע על מרכיב מתעתע בה. ברמת הפרקטיקה היומיומית היה ברור שהאתניות היא משתנה חשוב בהבנת המורפולוגיה של החברה בישראל. די להתבונן באופני פיזור האוכלוסין, באזורי המגורים, במקצועות הצבאיים ובפרופיל הדמוגרפי של יושבי בתי הסוהר כדי לעמוד על גודל הסרגציה האתנית-גזעית בישראל ועל הרלוונטיות של הזהות המזרחית – המוכחנת מן הזהות המעמדית. בה בעת, ברמה האפיסטמולוגית ובמבנה השיח אנו מוצאים הכחשה של הרלוונטיות של המזרחיות (חבר ואחרים 2002; שנהב 2003). חנה הרצוג גם הצביעה על הדיאלקטיקה של אשרור והכחשה והראתה שהמפלגות הגדולות גייסו קבלני קולות על בסיס אתני אך באותה עת עצמה טענו כי היא אינה רלוונטית עוד בישראל (הרצוג 1986).

² לאחר ציון שלושים שנה לייסודה של תנועת הפנתרים השחורים וכינוס שנערך באוניברסיטה העברית בירושלים בשנת 2001, ראו אור עוד כמה פרסומים על התנועה ומאבקה (ראו למשל שטרית 2004; הופנונג 2006) ונעשו כמה סרטים (מוסק 2002; חמו ושטרית 2003).

³ מותו של סעדיה מרציאנו, ממנהיגי התנועה, ממחלה קשה בדצמבר 2007 סוקר בהרחבה באמצעי התקשורת (ראו למשל אטינגר 2007; ביטון 2007; בנדר 2007; קריף 2007; רגב 2007), וב-6 בינואר 2008 שידר הערוץ הראשון לזכרו גרסה מקוצרת של הסרט התיעודי שמעת על הפנתרים? (מוסק 2002). עוד על מנהיגי התנועה ראו וייץ 2007; ענברי 2008. בשיח האקדמי ראו למשל גולדשטיין 2007; ברנשטיין 2008; לב 2008; Frankel 2008. בכנס השנתי הבינלאומי ה-24 של האגודה לחקר ישראל (AIS) שנערך בניו-יורק במאי 2008 עסקו לפחות שתי הרצאות במאבקים של הפנתרים. לבסוף, מאבקים של הפנתרים השחורים הוזכרו גם בשידורי הטלוויזיה לציון שישים שנה למדינה. בשנת 2008 נעשה ניסיון להחיות את התנועה בראשות איילה מרציאנו-סבאג ערב הבחירות האחרונות לראשות העיר ירושלים. מהלך זה, אף שלא צלח, זכה לסיקור תקשורתי נכבד (ראו למשל בן-שמחון 2008) ולווה בפעילות תרבות מגוונת כמו ערב שירה, תמיכה והזדהות עם התנועה המתחדשת שנערך במרכז דילה בירושלים ב-23 ביולי 2008, וסיורים שמקיים המרכז בשכונת מוסררה בעקבות הפנתרים השחורים (ראו באתר <http://www.jlm.israel.net/home/event.php?id=10142>, אוהזר ב-8.9.09).

במאמר זה אנו מבקשים להראות שבשנים 1971–1972 אתגרו הפנתרים השחורים את הממסד בטענות בעלות אופי אתני-גזעי מובהק, שחרגו מן השיח המעמדי המקובל באותה עת בקונסנזוס הלאומי. המדינה מצדה סירבה לקבל טענות שנתפסו כהתקפה על רעיון כור ההיתוך וכניסיון לחבל במנגנוני האינטגרציה הלאומיים. המסמכים מלמדים כי כמו במקרים דומים של פניקה מוסרית בחברות אחרות, למשטרה היה תפקיד מרכזי בקרימינליזציה של הפנתרים ובניפוח הזיקה האידיאולוגית בין הפנתרים השחורים לבין ארגון מצפן, שנתפס כארגון עוין המתקיים מחוץ לשוליים הלגיטימיים של דעת הקהל בישראל (לב ושנהב [בהכנה]). המשטרה, כמו התקשורת, לא רק ניפחה את הקשר בין הפנתרים למצפן אלא גם ניסחה אותו במונחים היררכיים-אתניים. היא הגדירה את אנשי מצפן כ"מוחות בעלי השכלה" ואת הפנתרים כ"אנשי שוליים", שהם גם אנשי הביצוע.⁴

הקשר המנופח בין הפנתרים למצפן, וההיררכיה האתנית-גזעית המובנית לתוכו, מילאו תפקיד מרכזי בקנוניזציה של הפנתרים בדיון הציבורי. גם ההיסטוריוגרפיה אימצה ללא ביקורת את הנרטיב הגורס שתנועת מצפן היא שהעניקה לפנתרים השחורים את ההכשרה האידיאולוגית והפוליטית. כפי שנבהיר בהמשך, צעירים אחדים שהסתובבו גם בחוגי מצפן אכן סייעו לפנתרים השחורים וקיימו קשרים עם כמה מהם, גם בנסיכות חברתיות בברים ובבתי הקפה בירושלים;⁵ אלא שקשרים אלו והתפקיד שמילאו בהופעתם ובמחאתם של הפנתרים, כפי שנתפסה בספרה הציבורית הישראלית באותה עת, חרגו הרבה מעבר למידתם ונופחו לממדים עצומים. בניגוד לנרטיב שהתקבע כתודעה הציבורית נראה במאמר זה כי תנועת מצפן התנגדה לסדר היום האתני-גזעי שהציבו הפנתרים ואף נתנה לכך ביטוי מפורש בכתובים. היא הציבה מסגרת מעמדית נוקשה, שלא לומר דוגמטית, למחאתם של הפנתרים השחורים, ו"כיבסה" את המסמנים האתניים-גזעיים אל תוך שיח מעמדי חסר צבע כביכול. למרבה הפרדוקס, הפנתרים נתבעו להמיר את השיח האתני-גזעי גם על ידי המדינה ומוסדותיה, גם על ידי השמאל הרדיקלי וגם על ידי מפלגות פוליטיות. ואולם בעוד המדינה הציבה תביעה זו מסיבות לאומיות (כלומר כדי להגן על הלכידות בתוך הקהילה הלאומית), תנועת מצפן עשתה זאת מסיבות אנטי-לאומיות ומעמדיות. אנו מבקשים לראות בראשית מאבקם של הפנתרים השחורים לא רק אבן דרך היסטורית חשובה כשהיא לעצמה במאבק האתני והחברתי בישראל, אלא גם מסך שעליו התחולל מאבק של זהויות בשלהי שנות השישים ובראשית שנות השבעים; מסך שעליו מוקרנות גם עמדותיו של השמאל הישראלי בשאלת הלגיטימיות של זהות מזרחית עצמאית. המאמר יעסוק ביחסי הגומלין החברתיים והאידיאולוגיים בין הפנתרים השחורים למצפן, ובהשלכות של יחסים אלו על פוליטיקת הזהויות של התקופה. לשון אחר, המאמר

⁴ מתוך סקירה מודיעינית מסכמת ששלח ראש המחלקה לתפקידים מיוחדים נצ"מ א' שלוש למפכ"ל המשטרה פנחס קופל ב-10 במרס 1971, סעיף 33 ד (ארכיון גנוז המדינה [להלן: ג"מ] ל-412/9).

⁵ ראו למשל ויגודר 1999 וכן מכתב ששלח ראש ענף תפקידים מיוחדים (להלן רעת"מ) רפ"ק אברהם תורג'מן למפקד המחוז הדרומי במשטרה ב-23 בפברואר 1971 (ג"מ ל-412/9).

יעסוק בקשר שנוצר בין תנועת מצפן לפנתרים, ויראה כיצד הוא הועצם על ידי המשטרה ואמצעי התקשורת, וכך אומץ בסופו של דבר על ידי ההיסטוריוגרפיה הביקורתית.

סדר היום האתני-גזעי של הפנתרים השחורים

עם הופעת הפנתרים השחורים בזירה הציבורית בשלהי שנת 1970 החל סביבם מחול שדים של ממש. הפנתרים אתגרו את הממסד של תנועת העבודה, שהיתה כבר בשלהי שלטונה, ואת מפלגות הקונסנזוס הציוני, והציבו לפתחם תופעה חסרת תקדים בהיקפה.⁶ נוסף על החשש מפני היווצרותה של קואליציה אנטי-ציונית בין מזרחים לאשכנזים, עדיין הדהדו בזיכרון הקולקטיבי מחאת תושבי ואדי סאליב ודיכוי האלים על ידי המשטרה. אילו היו הפנתרים מכריזים על כוונה להיאבק בעוני או להילחם בעבריינות הנוער, או לחלופין למצוא פתרון לעצמם, סביר להניח שהיו מתקבלים בחיבוק על ידי הממסד. אבל הפנתרים הציבו אתגר אתני-גזעי חריף שאיים לחצות את גבולות הקונסנזוס הלאומי. בשאלתה בכנסת הגדיר חבר הכנסת זבולון המר את האיום על החברה "פנתריזם".⁷

בינואר 1971, בסקירה הראשונה שהתפרסמה בעיתונות היומית על הפנתרים, צוטט מפיהם שמטרת התארגנותם היא מאבק נגד "הממסד האשכנזי": "אנחנו נהיה כמו הפנתרים השחורים בארצות הברית כי אנחנו שחורים ודפוקים" (שור 1971). הפנתרים לא המציאו את צמד המילים "שחורים ודפוקים", אולם ניסוח חזיתי כזה, העושה שימוש בקטגוריה שיש בה גם מאפיינים גזעיים ביולוגיים ("שחורים") וגם מאפיינים מעמדיים ("דפוקים"), הוא יוצא דופן במאבק המזרחי (ראו גם שטרית 2004). גם תקנון הפנתרים השחורים מנוסח במונחים מובהקים של שיח גזעי, אף על פי שהקשר בין גזע לעדה (כתחליף לאתניות) אינו מנוסח באופן ברור: "...תיקון פני השלטון בארץ שבו יהיה עם אחד מבלי הבדלי גזע ולביטול אפליות או הבדלים על רקע עדתי בתוך העם היהודי".⁸ באותו מסמך נכתב כי הפנתרים השחורים ייאבקו למען "הפסקת בניית ריכוזים בצורת 'גטו לשחורים' כמו שכונות שמואל הנביא והקטמונים בירושלים".

מקצת הניסוחים האתניים-גזעיים רדיקליים וחריפים במיוחד. בכרוז שהופץ בקרב תושבי ירושלים הוזמנו התושבים להפגנה בכיכר הדוידקה "נגד העוני הנכפה על תושבי ישראל בחסות ובהגנת המשטרה נגד ממשלה המקיימת מדינת שחורים ולבנים נגד שר משטרה עיראקי אשר מתמנה על רקע של צורך בייצוג עדתי, וממלא את תפקידו כקלגס

⁶ גם דבורה ברנשטיין, שאינה קובעת בוודאות שהזהות שקידמו הפנתרים היתה זהות אתנית-גזעית, מסכימה שלא היה זה מאבק מעמדי רגיל (Bernstein 1976, 111; וראו גם הרצוג 1986, 155–156).

⁷ דברי הכנסת, מושב שני של הכנסת השביעית, כרך 61, 2732.

⁸ מתוך הסעיף הראשון בתקנות ההתאגדות של הפנתרים השחורים, אשר נחתמו ב-5 באפריל 1971 (ג"מ ל-412/9).

במסירות והתלהבות".⁹ בסקירה מודיעינית של הפגנת הפנתרים באוגוסט 1971 נכתב בין השאר כי ראובן אברג'יל דיבר על מלחמה "נגד הממשלה האשכנזית, לעקור ממנה את כל האשכנזים אשר נוהגים אפליה". לפי הסקירה אברג'יל הוסיף "שהפנתרים באו מגזע שחור ושהממשלה שברה אותם פיזית ורוחנית, וקרא לקהל לדרוש את הצדק ולא לתת לממשלה ללכת אחרי תורתו של כצנלסון אלא אחרי תורתו של זאב הרצל וחיים ויצמן".¹⁰ הבחנה זו שעושה אברג'יל מסגירה את האמביוולנטיות הפוליטית שלו: מצד אחד הוא מאשים את הממשלה האשכנזית ומבקש לכרוך אותה עם ספרו של קלמן כצנלסון,¹¹ ומצד אחר הוא מבקש להזכיר שעמדתם של הפנתרים היא ציונית ומדגיש שאין הם מבקשים להתבדל מן הקהילה הלאומית.¹²

שיח גזעי היה בבחינת טאבו בחברה היהודית בישראל של תחילת שנות השבעים (הרצוג ואחרות 2008). גם ועדת החקירה לבדיקת אירועי ואדי סאליב העדיפה למזער את הממד האתני-גזעי של ההתפרצות (וייס 2007, 65). הציונות, ובעקבותיה הישראליות, כוננה כתיאוריה של לגיטימציה פוליטית, אשר תבעה שקהילות אתניות-גזעיות לא יחצו את הגבולות הפוליטיים הלאומיים (Shafir 1989/1996). דרישה זו היתה רלוונטית במיוחד ליהודים-הערבים, ברובם מהגרים מארצות האסלאם, אשר על מנת להיכלל בפרויקט הלאומי נתבקשו למחוק את ערביותם (שנהב 2003). דרישה זו אמנם הוצדקה באמצעות רטוריקה של מודרניזציה וקדמה, אבל לא ה"פרימיטיביות" או ה"מסורת" של היהודים-הערבים איימו על הלאומיות הציונית, אלא הערביות המודגשת שלהם. ה"פרימיטיביות" וה"מסורת" דווקא שימשו לאשרור הלאומיות היהודית וסיפקו המחשה ליסוד הפרימורדיאלי שבה. הערביות המודגשת, לעומת זאת, איימה לערער על הלאומיות באמצעות טשטוש היסוד האתני-גזעי, המובחן מן הערביות באופן חד-משמעי. מחאת הפנתרים הדגישה את המרכיב האתני-גזעי ובכך הטרימה את שיבת המודחק היהודי-ערבי בצורה בולטת כעשור לאחר מכן, בשנות השמונים (משעני 2005). הזיכרון הטראומתי של מחאת ואדי סאליב עדיין היה טרי באותה תקופה, וכל מחאה בעלת "זיקה ערבית" שלא היתה יהודית-דתית באופייה (כדוגמת

⁹ מתוך כרוז ששלחו הפנתרים השחורים אל תושבי ירושלים ובו קראו להם להצטרף להפגנה הגדולה ב-5 ביולי 1971 (ג"מ ל-412/10).

¹⁰ מתוך הסקירה המודיעינית של הפגנת הפנתרים שהתקיימה ב-23 באוגוסט 1971, מאת יעקב בר-אילן, לשכת תפקידים מיוחדים (להלן לת"ס), מודיעין מרחב ירושלים (ג"מ ל-412/10).

¹¹ בספרו מעורר המחלוקת של קלמן כצנלסון *המפכה האשכנזית* (1964) קורא המחבר להקמת מדינת אפרטהייד אשכנזית. הפרק הראשון נפתח בהצהרה כי "עניינו של ספר זה הוא העם האשכנזי, ובראש וראשונה החלק של העם האשכנזי היושב במדינת ישראל..." (עמ' 9). כחצי יובל אחר כך פרסם כצנלסון את *החשבון האשכנזי* (1989), ובו הוא מבקר את ברל כצנלסון ובן-גוריון, המכונים בפיו "בוני המדינה ושונאי אשכנז", ומניח קווי יסוד לתנועה לאומית אשכנזית — "מחנה אשכנז", כלשונו.

¹² אפשר למצוא גם ניסוחים אוניברסליים יותר של מאבק הפנתרים, ראו למשל "אל הצעיר החושב", *הפנתר השחור* 2, 11.8.72, עמ' 3, בס"ל V1605. את הכתבה חותמים העורכים בהבהרה כי "פנתר שחור אינו עוד בחור ממוצא מזרחי שנולד בשכונת עוני... פנתר שחור הוא כל מי שמזדהה עם העקרונות הבסיסיים המנחים את המאבק" (שם, 5). עם זאת, גם ניסוחים אלו מדגישים את הפן האתני-גזעי שבבסיס המחאה.

תמ"י או ש"ס) עוררה מחדש את הסכנה שתצטלב עם הסכסוך הלאומי הבינארי המבחין הבחנה חד-ערכית בין יהודיות לערביות. מחאה "פנימית" ומחאה "חיצונית" יוצגו והתקיימו במידת האפשר בשני מישורים מקבילים שאינם מצטלבים. ואולם, בעיני הממסד כל מחאה פנימית צריכה להיכלל בנרטיב הלאומי-ציוני בלא שתיתפס, ולו לכאורה, כמאיימת על עצם קיומו. הפנתרים השחורים נתפסו כחילונים שאינם בהכרח מחויבים ליהדות, והחיבור של יהודים-ערבים עם תנועת מצפן האנטי-ציונית נתפס כאיום אסטרטגי על ישראל (שנהב 2003).

כאמור, כפי שאנו מראים במקום אחר (לב ושנהב [בהכנה]), המשטרה, שעמדה בחזית המאבק בפנתרים בתור ארגון הממונה על שימור החוק והסדר, השתמשה גם בכלים תרבותיים-פוליטיים לשמירה על הסדר הפוליטי-החברתי ונטרלה את הפנתרים כגורם המבקש לערער על אותו סדר. במילים אחרות, מעבר לפעולותיה התקיפות נגד הפנתרים בשכונות מוסררה ומחוז' לה ברחובות הערים, לרבות הפעלת אלימות ניכרת וגיוס מקורות מודיעיניים, עסקה המשטרה גם בעבודה אידיאולוגית-תרבותית שהציגה את הפנתרים כאויבים מוסריים של החברה. הניתוח בהמשך המאמר לא יעסוק באלימות של המשטרה ובמעצרי המנע התכופים, שעליהם הצביעו מחקרים אחרים,¹³ אלא בעיקר בעבודה התרבותית שעשתה.

פעילות המשטרה בדיאלקטיקה של "אשרור" ו"הכחשה"

משטרת ישראל היא גוף המורכב משיעור גבוה של מזרחים. למשל, שיעור ניכר מכוחות המשטרה שנערכו אל מול הפנתרים השחורים בהפגנה בכיכר מלכי ישראל בתל-אביב בדצמבר 1971 היו מזרחים.¹⁴ באופן דומה, רבים מן השוטרים שעמם באו הפנתרים במגע היו מזרחים, אפילו כאלה שגדלו או גרו בשכונת מוסררה. באחד מדוחות המודיעין של המשטרה אף דווח שהפנתרים מבקשים לנקום בשני שוטרים מזרחים מיחידת הבילוש אשר פגעו בהם במיוחד.¹⁵ באחת ההפגנות ציטט אחד ממנהיגי הפנתרים מתוך מכתב אשר נכתב כביכול בידי מי שהוא כינה "שוטר מרוקאי הדפוק", אשר הלין נגד "המדינה האשכנזית אשר הופכת אותו לחוטב עצים ושואב מים".¹⁶ לדברי אותו מנהיג, השוטר גם טען כי "קצינים מעדות המזרח

¹³ דהאן-כלב 1991; שטרית 2004; Bernstein 1976.

¹⁴ במערך הפיקוד של המשטרה לשמירה על הסדר בכיכר מלכי ישראל באותה הפגנה היו 177 קצינים ושוטרים, שיעור ניכר מהם מזרחים. סביר להניח שאילו נבדק כוח המשטרה כולו לרבות כוח האדם הלא פיקודי, היה מתקבל שיעור גבוה יותר של מזרחים (מתוך מסמך היערכות מטה מרחב ירקון לקראת הפגנת הפנתרים השחורים ב-15 בדצמבר 1971, ששלח מפקד מרחב ירקון נצ"מ איבצן לשורה של גורמי משטרה ב-14 בדצמבר 1971, נספח א ([ג"מ ל-392/18])). שום דבר במסמכים שבידינו אין בו כדי להעיד שהיה זה פרופיל אתני סלקטיבי המיוחד רק להפגנה זו. בהקשר זה ראו גם טענתה של אסתר מאיר-גליצנשטיין שרוב השוטרים בדרג הנמוך היו מזרחים (מאיר-גליצנשטיין 2009, 262).

¹⁵ דוח מודיעיני 199/71, 21.4.1971 (ג"מ ל-412/9).

¹⁶ מתוך הסקירה המודיעינית של הפגנת הפנתרים שהתקיימה ב-23 באוגוסט 1971, עמ' 3 (ג"מ ל-412/10).

פוקחים את עיניהם ושואלים את עצמם על שהם דפוקים ושגולדה שולחת אותם להילחם נגד אחיהם...¹⁷

במכתב ששלח למפקדי המרחבים מבהיר רפ"ק אברהם תורג'מן, ראש ענף תפקידים מיוחדים במחוז הדרומי של המשטרה:

אין לדעת מתי והיכן תצוץ הבעיה מחדש (גם עניין ואדי סאליב ו"מנהיגותו" של בן הרוש צצו בן לילה)... [ולכן] ראשי לת"ס יסמנו מאתרים אפשריים של קבוצות כגון אלה או של מקומות אשר בהם התנאים נוחים להתארגנות קבוצות כאלה... המדובר הוא בדיסקוטקים, מקומות ריכוז ומועדונים אשר בהם מבקר "ציבור המקופחים"... אולי [לשלוש] שוטרים בעלי כישורים מתאימים, בני המקום ומוצא עדתי מתאים.¹⁸

כמה שבועות לאחר מכן דיווח קצין מודיעין למפקד מרחב ירושלים כי בסיוור בעיר חדרה נתגלה שהאספות והגיוס לתנועת הפנתרים השחורים נערכות בעיקר במועדוני הביליארד בעיר.¹⁹ באותו מסמך מתואר גם מפגש של הפנתרים עם כ-50–60 בני נוער באחד הקיבוצים: "בין הנוכחים במקום בלטו כ-7–8 מבני עדות המזרח והשאר נוער ארץ-ישראלי".²⁰ פליטת הקולמוס של הקצין המדווח מסמנת מחדש את מה שהמשטרה מטשטשת ומדחיקה בדיווחים האחרים שלה.

זהו המרחב האפיסטמולוגי שבתוכו אפשר להבחין במתווה הזהות המזרחית באותה תקופה, כלומר לראותה כתופעה אמביוולנטית שנוכחת ומוכחשת בעת ובעונה אחת. מצד אחד, המזרחיות היא מאפיין בולט בפרופיל כוח האדם של המשטרה ושל החברה, והפנתרים מייצגים מחאה שגולדה מתוך ההווה של שכונות העוני המזרחיות בישראל. מצד אחר קיים טאבו על שימוש בטענות בעלות אופי אתני-גזעי בספרה הציבורית. כעת ברצוננו להציג בקצרה מסמך של המשטרה הממחיש את היחס הדואלי כלפי הפנתרים ומזרחיותם – הנכחה והכחשה בו בזמן.

במאי 1971 הכין אגף ההדרכה של המשטרה דפי הסברה על הפנתרים השחורים. דפים אלו משקפים ככל הנראה את הלך המחשבה של צמרת הפיקוד במשטרה. הם גם מציגים את טווח הדיון האפשרי במחאה כנגד המדינה באותה תקופה. מן הדיאלקטיקה של אשור והכחשה העולה מן הטקסט ניכרת כצפוי אמפתיה לבעיית העוני ולעובדה ששיעור המזרחים בקרב העניים גבוה. עם זאת, מחבריו דוחים את טענתם של הפנתרים לאפליה על בסיס אתני-גזעי. עוד מוסבר בדפים כי העוני הוא תופעה אוניברסלית הקיימת בכל חברה ואין היא ייחודית לחברה הישראלית. בה בעת המחברים דוחים את האוניברסליות

¹⁷ שם.

¹⁸ מתוך מכתב ששלח רעת"מ דרום אברהם תורג'מן למפקדי המרחבים ב-4 במרס 1971 (ג"מ ל-412/9).

¹⁹ מתוך דוח מודיעיני 150/71 אשר שלח פקד י' בן-אהרון, ר' לת"מ בפועל, למפקד מרחב ירושלים ולרעת"מ דרום ב-29 במרס 1971, סעיף 6 (ג"מ ל-412/9).

²⁰ שם, סעיף 7.

של מאבק המחאה ומסבירים לשוטרים כי השימוש בכינויים כמו "פנתרים" פסול משום שהם "מועתקים מנוהגים שהשתרשו בארצות הברית על רקע שונה לחלוטין וזר למציאות הישראלית":

בדיקת התופעה בישראל... מבליטה לצערנו את העובדה כי שכיחה יותר השתייכות בני עדות המזרח לקבוצות אוכלוסייה זו. אולם אין זו תופעה בלעדית לעדות המזרח. העובדה שבני עדות המזרח מעורבים בשכיחות גבוהה יותר בשכבות העוני נובעת מנתונים אובייקטיביים. כלומר: התופעה היא חברתית ולא עדתית באופייה... החברה חרתה על דגלה את הלוחמה בעוני כתופעה ולא בעוני של עדה זו או אחרת.²¹

גם אם ניסוח זה היה לגיטימי בתור ניסוח פוזיטיביסטי על מצב העוני, הוא בעייתי משתי בחינות לפחות. ראשית, הוא מבלבל בין סיבה למסובב ומתייחס אל העוני כאילו היה גזרת גורל. מוסדות המדינה והאליטות הכלכליות החדשות נתפסים כגורם חיצוני לחברה ביצירת האי-שוויון. שנית, המסמך מרדד את שאלת הזהות המזרחית לכדי סוגיה של עוני ותו לא. בכך הוא מעקר אותה מהיבטים חשובים כמו זהות, גזענות ותרבות. עיקור הזהות המזרחית כגורם חברתי רלוונטי בא לידי ביטוי באופן בולט במשפט הבא: "הופך... הטיעון העדתי, באמצעות דוגמאות מארצות נאורות ומבוססות, בעלות אופי הומוגני (צפון אירופה)... הבעיה היא חברתית ולא עדתית" (ההדגשה במקור).²²

זאת ועוד, נראה כי ניסיון האיחוד בין ארגון הפנתרים השחורים לבין ארגון "ברית יוצאי מרוקו",²³ שהיה "מזוהה לחלוטין עם הממסד" (הרצוג 1986, 154), נהנה מתמיכת השלטון ובכלל זה המשטרה. הבחנה זו בין "מזרחים טובים" ל"מזרחים רעים" היתה מקובלת בהתנהלותו של השלטון כלפי מיעוטים אתניים, בעיקר בהקשרים קולוניאליים.²⁴ בשלב מסוים הסכימו מקצת מחברי הפנתרים לאיחוד עם "ברית יוצאי מרוקו", אך לאחר מכן חזרו בהם מהסכמתם. כך תוארה התנגדות הפנתרים ליישום האיחוד בדפי ההסברה של המשטרה:

אין קבוצת "הפנתרים" ראויה לאמון אשר ניתן להם. זוהי קבוצה אשר אינה מסוגלת או אינה רוצה לקיים את הצהרות היסוד שלה. ייתכן והדבר נובע מכך שמטלה כלל-חברתית כה חשובה כמו המאבק בעוני צריכה להימצא בידיהם של אנשים אחראים, המסוגלים מבחינת כישוריהם לשאת בעולה של מעמסה כה כבדה. אחד "הפנתרים" הצהיר במפורש בריאיון

²¹ מתוך דף הסברה מס' 13 שפרסמה מחלקת ההדרכה באגף הארגון של משטרת ישראל במאי 1971, העמוד הפותח והעמוד השני, בלא מספור (ג"מ ל-392/18).

²² שם, עמוד שני, סעיף ד בתשובת המפקח הכללי.

²³ תנועת "ברית יוצאי מרוקו בישראל" נוסדה בשנת 1967 ושמה לה למטרה לשמר את המסורת והמנהגים של יוצאי מרוקו בישראל. התנועה מגדירה את עצמה תנועה חברתית התנדבותית לא פוליטית, ויש לה כיום 47 סניפים ברחבי הארץ. לאתר התנועה ראו <http://www.couscous.co.il>, אוהזר ב-7.10.09.

²⁴ ראו למשל כהן 2006 על טיפוח מעמד הסייענים מחד גיסא ופגיעה במעורבים ביוזמות אנטי-ממשלתיות מאידך גיסא.

בטלוויזיה כי "הפנתרים" אינם מסוגלים לטפל בנושא בשל חוסר כושר ארגוני, חוסר ניסיון ציבורי, וחוסר השכלה מתאימה לכך.²⁵

אפשר לראות בתיאורם של הפנתרים כחסרי אחריות, נעדרי כישורים וחסרי השכלה מהלך של הגזעה בעל מאפיינים של שיח מריטוקרטי (שנהב ויונה 2008). על כינונם של הפנתרים כנחותים בהשוואה לאנשי מצפן, למשל, שלמרות העוינות כלפיהם נתפסים כבעלי כישורים וכבעלי השכלה ומוח, אפשר ללמוד מן הסקירה המודיעינית המסכמת הראשונה מ-10 במרס 1971 ששלחו יחידות המודיעין למפכ"ל המשטרה כשלושה חודשים לאחר שהופיעו הפנתרים בזירה הציבורית. בסיכומו של הדוח מסביר נצ"מ א' שלוש למפכ"ל כי הפרשה התנפחה בשל כמה גורמים כמו "השקט היחסי בגבולות" או "בחינת מוחות בעלי השכלה (אנשי מצפן) וביצוע של אנשי שוליים (הפנתרים)".²⁶ החיבור הזה בין "מוחות בעלי השכלה" ובין "ביצוע של אנשי שוליים", כלומר בין אינטלקטואלים לאנשי הרחוב, מעיד על השקפת עולם גזענית. לאמיתו של דבר זהו אחד ההסברים הקנוניים לצמיחתן של תנועות מחאה. המשטרה מקבלת אפוא את הדיון המעמדי של "בעלי המוח" ודוחה את הדיון האתני של אנשי השוליים.

בדף הסברה אחר, שהתפרסם בספטמבר 1971, נכתב כי "יש לעשות אבחנה בין תופעת העוני לבין הפנתרים. על החברה לעשות מאמץ עליון כדי להילחם בתופעת העוני ולהקדיש ממיטב מרצה ומשאביה למטרה זו. אולם אין מקום לפריקת עול אשר יגרום לאנרכיה, ואשר לבעיה עצמה לא יוסיף ולא יתרום".²⁷ מנגנון הדה-לגיטימציה האפקטיבי ביותר היה כאמור חיבורם של הפנתרים עם אנטי-ציונות ואנטישמיות: "'הפנתרים השחורים' בארצות הברית [מזדהים] עם ארגוני החבלה למיניהם ועם תנועות אנטישמיות ואנטי-ישראליות".²⁸ ניסוח זה, שחזר ונשמע בגרסה זו או אחרת מפי גופי משטרה שונים, שיקף את חוסר הלגיטימיות של נושאי דגל המחאה בעיניהם, ואת חוסר הלגיטימיות של האופן שבו המשיגו אותה. למעשה ביקשה המשטרה להניח למחאה לקרוס אל תוך השיח הקונבנציונלי וחוסר הצבע על העוני.

כפי שטענו, מחאתם של הפנתרים היתה מחאה בעלת אופי אתני-גזעי מפורש. המדינה מבחינתה עשתה עבודת תיוג מודעת כדי לסמן את המחאה של הפעילים המרכזיים כפעילות עבריינית ולא פוליטית (לב ושנהב [בהכנה]). ואולם בעיקר ביקשה המשטרה להציג את הסוגיה האתנית-גזעית כבעיה בעלת אופי מעמדי לכאורה, כמין הרחבה של שאלת העוני.

²⁵ מתוך דף הסברה מס' 13 שפרסמה מחלקת ההדרכה באגף הארגון של משטרת ישראל במאי 1971, העמוד החותם, ללא מספור (ג"מ ל-392/18).

²⁶ מתוך סקירה מודיעינית מסכמת ששלח ראש המחלקה לתפקידים מיוחדים נצ"מ א' שלוש למפכ"ל המשטרה פנחס קופל ב-10 במרס 1971, סעיף 33 (ג"מ ל-412/9).

²⁷ מתוך דברי הסיכום לדף הסברה מס' 19 שפרסמה מחלקת ההדרכה באגף הארגון של משטרת ישראל בספטמבר 1971 (ג"מ ל-412/10).

²⁸ מתוך דברי הפתיחה לדף הסברה מס' 13 שפרסמה מחלקת ההדרכה באגף הארגון של משטרת ישראל במאי 1971 (ג"מ ל-392/18).

דבורה ברנשטיין כבר הזכירה כי כינונה של הזהות המזרחית אצל הפנתרים הוגבל על ידי המסגור המעמדי שיצרו האליטה השלטת וחלק מארגוני השמאל הציוני-אשכנזי (Bernstein 1976, 113). למרות התבססותה של מפא"י בפרקטיקה החברתית כמפלגת המעמד הבינוני (לוי 1998), היא המשיכה להשתמש באותן שנים בסמלים המסורתיים של תנועת העבודה הסוציאליסטית. לפיכך, מסביר דני פילק (2006), נוצר פער בין השיח לבין הפרקטיקה – פער שבא לידי ביטוי גם בכך שפוליטיקת ההכרה (זהות) ו"הפוליטיקה של המעמד" (פרייזר 2004) קיימו ביניהם בישראל יחסים של קונפליקט ושל טשטוש. לטענת פילק, מהפך 1977 הוא במידה כלשהי תוצאה של הפער הזה. פער זה גם מסביר חלקית את ההיפוך ששלט שנים רבות בין השמאל המדיני לשמאל החברתי בישראל. שיח מעמדי סוציאליסטי היה דומיננטי כשיח לאומי, ולא היה בו איום על ההיגיון של המדינה, אלא להפך. זאב שטרנהל (1995) מראה כי השיח הסוציאליסטי (ובכלל זה השיח על אי-שוויון) הפך לשיח הדומיננטי של הלאומיות הציונית ומדינת ישראל. שטרנהל מוכיח שהלאום היה חשוב יותר מן הסוציאליזם, וכי זה האחרון איבד את משמעותו האוניברסלית וערכיו שועבדו לצורכי הלאומיות. במילים אחרות, באמצעות שיח של שוויון הפך הסוציאליזם מעיקרון של שוויון לרטוריקה מגייסת.

תופעה דומה התרחשה בניסיון של המדינה להפוך את "הבעיה העדתית" לבעיה של "אי-שוויון מעמדי" או לשיח על עוני, ואין לתמוה על כך. ואולם, מעניין שהמטרה מילאה תפקיד מרכזי כל כך בניסיון לעשות את פעולת ההמרה ביניהם. באותה עת זכה הדיון בשאלת העוני להכרה ממסדית ולפריחה מסוימת,²⁹ והדבר ניכר בהשתתפותם של אנשי מקצוע מתחומים רבים כגון עובדים סוציאליים, כלכלנים, סוציולוגים ואנשי מדע המדינה, וכן פוליטיקאים ועיתונאים. המטרה, כחלק מהממסד באותה עת, פעלה לאשרר את ההכרה הממסדית והלגיטימציה לדיון בבעיות העוני והאי-שוויון, ובחירה שלא להכיר בפנתרים כמייצגי השאלות האלה (הרצוג 1986, 153). זו היתה גם עמדתם של השלטונות ושל מפלגות השמאל הציוני, אף כי לא תמיד נוסחה במפורש.

מצפן, הפנתרים השחורים ופוליטיקת הזהויות של השמאל האשכנזי

ברנשטיין (Bernstein 1976) מתארת את הקשרים בין צעירי מוסררה לצעירי רחביה. שתי השכונות הללו גילמו בתודעה הירושלמית את המרכזים הסימבוליים של מזרחיות ושל אשכנזיות. הקשרים בין צעירי השכונות האלה התחזקו במידת מה אחרי 1967, בעיקר בנסיבות חברתיות ועישון חשיש בצוותא (דהאן-כלב 1991; ויגודר 1999, 203). עם זאת, אין תמימות דעים בקרב חברי הפנתרים באשר למידת הסיוע שהעניק להם השמאל האשכנזי.

²⁹ ראו למשל את כתבתו של יהושע ביצור (1971) במעריב, שבה דיווח בין השאר: "הכנסת הביעה אתמול את דאגתה וחרדתה לפערים הסוציאליים והכלכליים בחברתנו".

למשל, אברהם ברדוגו, שהיה חבר בפנתרים תקופה מסוימת, מעצים את תזת קפה טעמון, שלפיה "הצעירים הסתייעו וניזונו מרעיונות הסוציאליזם והשמאל ששמעו אצל יושבי בתי הקפה" (דהאן-כלב 1991, 200). אחרים, ובהם צ'רלי ביטון, טוענים שהקשר עם הבוהמה והשמאל לא היה משמעותי ולא היה לו משקל רב בתהליך של התעוררות המחאה (שם). אחד הקשרים החשובים שמתארת ברנשטיין (Bernstein 1976, 151) הוא בין שמשון ויגודר למוריס קביליו מהקטמונים. באותה תקופה התגורר ויגודר בשכונת נחלאות והיה בקשר הדוק עם קביליו, וקביליו הוא שהכיר לוויגודר את סעדיה מרציאנו. בשנות השישים, בהיותו נער, הסתובב ויגודר בחוגי מצפן. בשנת 1971 היה כבן 20, והרבה לשבת בקפה טעמון ולהסתובב בשכונות. גם אחיו מאיר, הצעיר ממנו בכמה שנים, השתתף בחלק מן המפגשים עם הפנתרים. כשנזכר ויגודר באותן שנים הוא מתאר שלושה צעירים אשכנזים (רפי ברוק, יגאל נח והוא עצמו), שבתקופה מסוימת בסוף שנות השישים הסתובבו עם חברי מצפן וישבו בקפה טעמון, ועם הזמן חברו לצעירים המזרחים משכונת מוסררה (ויגודר 1999, 203). האתנוגרפיה שנכתבה על הפנתרים סמוך לזמן התרחשות האירועים (Bernstein 1976) מבחינה בין החברות של שמשון ויגודר עם סעדיה מרציאנו לבין תנועת מצפן, אשר גם לפי הראיונות שערכנו אפשר ללמוד כי התנגדה לסדר היום הגזעני-מזרחי של הפנתרים.³⁰ אולם בניגוד לרעיון הקשר המכוון שקידמה משטרת ישראל, רוב הפנתרים כמעט לא ישבו בטעמון, ומכל מקום בוודאי שלא היו "אנשי השוליים" שהופעלו על ידי "בעלי המוחות", כפי שהגדירה זאת המשטרה.

לפני הפגנת הפנתרים הראשונה עצרה המשטרה בפעולת מנע את מנהיגי הפנתרים שביקשו את האישור להפגנה. וכך, בזמן ההפגנה היו חברים מרכזיים בתנועה במעצר ובעצם השתתפו בה בעיקר סטודנטים עשירים מרחביה, אינטלקטואלים ואנשי שמאל. על כך אמר אחד הפנתרים לעובד סוציאלי: "שילכו להזדיין כל המפגינים, השחורים ממוסררה במעצר, והסטודנטים העשירים מרחביה באו להפגין" (Bernstein 1976, 160). מדוחות המשטרה

³⁰ אין ספק שאנשי שמאל ירושלמים כמו חיים הגנבי ואילן הלוי או אנשי שמאל תל-אביבים כמו עמוס קינן ודן בן-אמוץ היו מעורבים בהפגנות או בשיחות עם הפנתרים (דהאן-כלב 1991, 201). למשל, אחד מדוחות המשטרה מדווח כי במאי 1971 הוזמנו נציגי הפנתרים לפגישה עם עמוס קינן בתל-אביב. בפגישה סיפר קינן כי "הוא מכיר אדם המוכן לתרום שירותים לפנתרים בסך כולל של חמישים אלף לירות, כלומר שהתרומה אינה כספית אלא לביצוע עבודות הדפסה, כרוזים וחברות, ושבוועונים בסכום זה" (דוח מודיעיני 238/71, 10.5.1971 [ג"מ ל-412/9]). בדוחות המשטרה יש גם דיווחים על העברות כספיים נוספות לפנתרים. מקורות המימון אינם מצוינים תמיד, אולם בין השמות שהמשטרה הזכירה היו אריה בובר ממצפן, שהעביר לפנתרים על פי הדיווח 300 ל"י (לא ברור עד כמה הדיווח הזה אמין. ראו דוח מודיעיני 163/71, 7.4.1971 [ג"מ ל-412/9]); אדם ששמו פדידה, שתרם 700 ל"י (מתוך מכתב ששלח רעת"מ דרום רפ"ק א' תורג'מן למפקד המחוז הדרומי במשטרה ב-12.4.71 [ג"מ ל-412/9]). בדוחות אחרים הוזכר עמוס קינן, שכאמור הציע לפנתרים שירותים בהיקף של 50,000 ל"י בשם צד שלישי (דוח מודיעיני 238/71, 10.5.1971 [ג"מ ל-412/9]), ודני סעיל (לא מצוין מקור הכספים). שכנראה גם הוא תרם לפנתרים סכום כסף מסוים (דוח מודיעיני 195/71, 21.4.1971 [ג"מ ל-412/9]).

אפשר ללמוד כי נציג של הקומונה של השומר הצעיר בקיבוץ רגבים, אריה המכונה "לבלבה", השתתף גם הוא בכמה פגישות של הפנתרים ולפי דברי המשטרה "ניסה לשכנע את הנוכחים שהם חייבים להיעזר באנשים שיודעים לדבר ושיש להם ניסיון במהפכות".³¹ לדברי ההתנשאות הללו הגיב בחריפות אחד ממנהיגי הפנתרים, שאמר כי "אנשי מצפן ושי"ח... מנסים לבנות קריירה פוליטית על חשבון הארגון".³² גם סטודנטים ומרצים אמריקנים וקנדים הגיעו לטעמון בשלב כלשהו והציעו לפנתרים לבוא להרצות בקמפוסים באמריקה. ברנשטיין מציינת כי אנשי קשר אלו ביקשו להשתמש בפנתרים כבמכשיר לקדם את מטרותיהם של ארגוני שמאל שונים (שם, 282). עם זאת היא סבורה כי בניגוד לטענה המקובלת, הפנתרים השחורים לא עוצבו על ידי השמאל האנטי-ציוני (שם, 284).

גם באזור תל-אביב היה המצב דומה. בעקבות שאילתה של חבר הכנסת זבולון המר כתב סגן מפקד מחוז תל-אביב במשטרה לממונים עליו כי אכן קמה התארגנות של כשלושים צעירים "הסובלים ממצוקת דיור" באור יהודה, אולם הצעירים הודיעו כי בדעתם לפעול באמצעים חוקיים כדי להניע את המוסדות המתאימים לטפל בהם. לדבריו, "פעילי מצפן ושי"ח ניסו לנצל מצב זה ולארגן את הצעירים תחת השם הפנתרים השחורים [בירושלים] אולם הניסיון נדחה [על ידי הצעירים]".³³

יש עדויות רבות לכך שהפנתרים מצאו עצמם כבולים למלכודת דיסקורסיבית זו, הקושרת אותם בקשר חד-ערכי עם תנועת מצפן, וניסו להיחלץ ממנה. כבר במרס 1971 הצהירו הפנתרים בהודעה פומבית: "אין לנו קשר עם 'מצפן'". בכרוז שהפיצו הם טוענים: "אין כל קשר בין ארגוננו לבין מצפן... כפי שניסו להכתים את שמנו עד כה. אנו בעד המדינה... ונגד המדיניות הלקויה של הממשלה" (על המשמר 1971). לאורך כל הדרך ניסו הפנתרים להזים את הטענה בדבר הקשר שלהם עם מצפן, וארגון שהתפלג מהם כעבור זמן אף בחר להתקרא "פנתרים כחול לבן" – שם המבקש לטהר אותם מן הקשר עם ארגונים אנטי-ציוניים. הם גם התחייבו בהזדמנויות שונות שלא לדבר נגד המדינה, בעיקר בחוץ לארץ.³⁴ לדוגמה, לפני כינוס בינלאומי באיטליה שבו היו צפויים להשתתף גם נציגי הפנתרים וגם נציגים פלסטינים, נשאלה ד"ר נעמי קיס³⁵ אם לדעתה אין סכנה שהמדינה

³¹ מתוך דוח מודיעיני 150/71 אשר שלח פקד י' בן-אהרון, ר' לת"מ בפועל, למפקד מרחב ירושלים ולרעת"מ דרום ב-29 במרס 1971, סעיף 4 (ג"מ ל-412/9).

³² שם.

³³ התייחסותו של תנ"צ ז' מרגלית, סגן מפקד מחוז תל-אביב, לשאילתה מס' 2837 מאת ח"כ זבולון המר מ-11 ביוני 1971 (ג"מ ל-392/18).

³⁴ ראו למשל דוח מידע 2124-71/74 בעניין תכנון נסיעתם של הפנתרים השחורים להשתתפות בכנס סטודנטים ברומא, מ-1 באוקטובר 1971, סעיף 7 א 5 (ג"מ ל-412/10).

³⁵ ד"ר נעמי קיס, מרצה באוניברסיטה העברית בירושלים שבאה מארצות הברית וסייעה רבות בידי הפנתרים, לא היתה חברה בארגון באופן רשמי. ביולי 1971 סיפרה ד"ר קיס לידענות אחרונות כי עיקר פעילותה בתנועה היא ייעוץ. ואולם חשוב לציין כי לפי דוחות המשטרה קיס סיפקה לפנתרים רשקול ואף הציעה לקנות מכספי הזכויות שלה כעולה חדשה גם מכונת שכפול. היא גם ארגנה סימפוזיונים בהשתתפות סטודנטים וחברי הארגון באוניברסיטה העברית בירושלים (ראו דוח מודיעיני 263/71, 16.5.1971, סעיף

תושמן בנושאים עדינים. תשובתה היתה כי "נציג הפנתרים לא ידבר על בעיות חוץ וביטחון כי לארגון הפנתרים אין אידיאולוגיה בנושא זה, ואולם ידבר על בעיות פנים בישראל כגון פער חברתי, אפליה, הדגשה כי ישראל היא מדינה גזענית ועל המכשולים שמערימים בפני בני עדות המזרח".³⁶

באחד מדוחות המודיעין של המשטרה ממאי 1971 הודיע קצין המודיעין למפקדת מרחב ירושלים כי "תיתכן התקהלות אלימה בין הפנתרים לבין עצמם כתוצאה מהחלטה שנתקבלה לגרש מהארגון כל חבר המקיים קשר כלשהוא עם אנשי מצפן".³⁷ בדוח אחר נכתב כי "ד"ר נעמי קיס כועסת על ראובן אברג'יל ומזה שבווע ימים שלא מבקרת אצלו וזאת בגלל שהפנתרים היכו את חברי מצפן וגירשו מהמועדון".³⁸

ביוני 1971 פורסם בדבר הפנתרים השחורים גילוי דעת המסתייג מן השמאל הרדיקלי, וזו לשונו: "למרבה הצער היו וזיהו אותנו, אם מתוך חוסר ידיעה ואם מתוך כוונת זדון, עם חוגי השמאל הקיצוניים (רק"ח, מצפ"ן, שי"ח ועוד) — הננו מכחישים זאת בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים: אין לנו כל חלק ונחלה בהם! אנו מצהירים כי: בנינו נאמנים אנו למדינה ולחוקיה".³⁹ דברים אלו נכתבו בתגובה ליד הקשה שנקטו המשטרה, המדינה ועיריית ירושלים. בכרוז אחר כותבים הפנתרים כי "מעצרו של אחד מראשי מצפן ופרסום בעמוד ראשון של העיתונים שכביכול נעצרו מנהיגי מצפן והפנתרים השחורים ועל ידי כך ליצור בציבור דעה כי אנו קשורים ומודרכים על ידי ארגונים שמאלניים, דבר שהינו שקר מוחלט".⁴⁰

באחד הראיונות בעיתון הפנתר השחור שאל המראיין: "מדוע אתם הולכים עם ארגוני שמאל?". המראיין השיב: "הדבר נכון במהופך... האמת היא שהשמאל בא אלינו".⁴¹ במבט לאחור אמר סעדיה מרציאנו על הקשרים האלה: "תמיד היתה לי ביקורת על השמאל הישראלי שאני קורא לו השמאל השבע והמנופח. שמתוך סיבות אלו או אחרות הוא גזען בחלקו, שפחד לבוא במגע עם אנשים 'לא תרבותיים', הנחותים ממנו בהשכלה ובתרבות הדיור" (ענתה, 1978,

7 דוח מודיעיני 363/71, 23.6.1971 [ג"מ ל-412/9]. לאחר אחד מביקוריה בביתו של ראובן אברג'יל החרים ממנה שוטר סיור עטיפות של חוברות פשי"ש. קיס התלוננה על השוטר שפעל שלא בסמכות, ובתגובה הבהיר פקד 'בן-אהרון, ר' לת"מ בפועל, למפקד מרחב ירושלים ב-11 במאי 1971: "ד"ר נעמי קיס מוכרת לנו כפעילה בחוג 'הפנתרים השחורים', מבקרת לעתים קרובות בביתו של ראובן אברג'יל, מייעצת, מדרבנת ומסייעת לפנתרים בניסוח הכרזות ובביצוע הדפסות". בן אהרון הוסיף כי "ידוע לנו שד"ר קיס היא אישית... ביצעה שכפול האגדה של פסח 'נוסח הפנתרים' באוניברסיטה העברית" (ג"מ ל-412/9).

³⁶ מתוך דוח מידע 2124-71/74, 1.10.1971, סעיף 7 א 5 (ג"מ ל-412/10).

³⁷ מתוך דוח מודיעיני 290/71, 24.5.1971, סעיף 6 (ג"מ ל-412/9).

³⁸ מתוך דוח מודיעיני 30/71-1770 ששלח רעת"מ דרום רפ"ק א' תורג'מן למפקד המחוז הדרומי במשטרה ולאחרים ב-10 ביוני 1971, סעיף 7 (ג"מ ל-412/9).

³⁹ מתוך דבר הפנתרים השחורים, יוני 1971, עמ' 2, בס"ל V1605.

⁴⁰ כרוז ארגון הפנתרים השחורים בלא ציון תאריך, ככל הנראה מיולי 1971 (ג"מ ל-412/10).

⁴¹ מתוך "שאלות פתוחות", הפנתר השחור 3, 9.11.72, עמ' 16, בס"ל V1605.

9. הוא גם סיפר על חילוקי הדעות עם כוכבי שמש, שדחף ליצור קשר עם השמאל הפוליטי בניגוד לעמדת חבריו (שם).

שבתאי עמדי, עובד סוציאלי שעבד עם הפנתרים, סיפר כי בהפגנה של ארגון מצפן נגד הדיכוי בעזה יצא סעדיה מרציאנו במתקפה נגד מי שהחזיקו שלטים נגד המדינה (שפרינצק 1973, 18). אפילו כוכבי שמש נזהר בדבריו ולא פסל את קיומה היהודי של המדינה כפי שהציעה מצפן בעמדתה האנטי־ציונית; להפך, בריאיון עם דבורה ברנשטיין אמר כוכבי כי "עלינו להסביר [לציבור בשכונות] איך צמחנו כדי שלא יקראו בעיתונות שהפנתרים השחורים רוצים הטבות למען עצמם, ושאנו עם מצפן ושייח, ושאנו לוקחים כסף מאש"ף" (Bernstein 1976, 209). ברנשטיין מראה כיצד הפנתרים מנסים להסיר את הכתם שדבק בהם, אך בלא הצלחה. רק כעבור כמה חודשים, בתחילת שנת 1972, פנו הפנתרים לארגוני השמאל בבקשה שיסייעו להם להתארגן מחדש (שם, 236). אלא שהשמאל ביקש לארגן את המאבק כמאבק חברתי־פרולטרני כולל, והפנתרים התנגדו לכך.

בגיליון של *דבר הפנתרים השחורים* מיוני 1971 פרסם סעדי שלום מכתב ארוך ובו תקף את העמדה שלפיה מאבק הפנתרים הוא מאבק פועלים רגיל. הוא מסביר:

בניגוד למקובל "הפנתרים" לא נעזרו ע"י האיגודים המקצועיים — מכיוון שאלה נמצאים בידי מפלגות... הפנתרים עשו יותר להפנות את תשומת ליבו של הציבור למצבם של מיעוטי היכולת מאשר כל "מפלגות הפועלים" עשו ביחד במשך עשרים שנה... הפנתרים השחורים הינם ילדיהם של הפועלים השחורים של מדינת ישראל — שגדלו בג'ונגל של אפליה וקיפוח, פרי עבודתו של ממסד עדתי... אל תקרי פועל — אלא פנתר!⁴²

ומה באשר לטענות שמצפן הוא שהציע לפנתרים השחורים את שמם ואף סיפק להם הדרכה אידיאולוגית? ובכן, השם "פנתרים שחורים" הופיע בפעם הראשונה במאמר בעיתון על *המשמר* (שור 1971). יש גרסאות שונות למקור השם. אחת היא של דוד מאירי, אשר בריאיון עמו סיפר: "ב־1967 נסעתי לשליחות בארצות הברית, וחזרתי ב־1970 ישר לחברה שלי, סיפרתי להם על הפנתרים השחורים בארצות הברית, והם בחרו בשם הזה כי הוא הכיל את המשמעויות שהם ביקשו" (עלון 2002–2003). לפי גרסה אחרת, של שמשון ויגודר, "עובדת סוציאלית אחת אמרה להם שהם מדברים כמו הפנתרים השחורים באמריקה וזה נורא, והם אימצו מיד את השם" (ויגודר 1999, 203). אם כך ואם כך, איש מן המרואיינים אינו מייחס זאת למצפן.

ברנשטיין מתארת את מעמדו של "המרתף", מועדון נוער שהיה במרחק הליכה מבית התה הצהוב (Bernstein 1976, 152). "המרתף" נוהל על ידי מחלקת הרווחה והעבודה הקהילתית של עיריית ירושלים בראשותו של אבנר עמיאל. עמיאל, יליד מרוקו בעצמו, התרחק מן הטכניקות המסורתיות של טיפול בקהילה הרואה בלקוחות אזרחים מדרגה שנייה.

⁴² מתוך *דבר הפנתרים השחורים*, יוני 1971, עמ' 6, בס"ל V1605.

אחרי "תקופה של אינקובציה, בה הייתי ילד טוב ירושלים", סיפר בריאיון עמו (הד 2001, 4), החל לחרוג מן הנורמות המוכרות של עבודה סוציאלית בעירייה ולפעול מתוך חיבור בין הבעיות החברתיות לבין המדיניות הכוללת של המערכת הסוציאלית (שם). בקרב העובדים הסוציאליים התעורר באותה עת ויכוח בשאלה עד כמה הם אמורים לשלב בעבודתם פעילות פוליטית (הופנונג 2006). כתב העת סעד נתן לכך ביטוי מאוחר בסדרת מאמרים שפורסמו בשנים 1972–1975 (שם, 28). עמיאל אפשר לצעירים ניהול גמיש ויצירתי יותר, אולם לאחר הפגנת הפנתרים הראשונה התעורר עליו זעמו של סגן ראש העיר הרב פרוש, שדרש לפטר את כל עובדי המחלקה. הפיטורים נמנעו לבסוף הודות להתערבותו של ראש העירייה טדי קולק, אך מרחב הפעולה של עובדי המחלקה צומצם במידה ניכרת (Bernstein 1976, 153, 173).

עמיאל ושאר עובדי "יחידת הרחוב" של העירייה סיפקו לצעירים סיוע וליווי, החל בהיתר להשתמש בטלפונים ובשירותי המשרד של המדור, וכלה בניסוח מודעות ובעבודה מול התקשורת (הד 2001, 6). עמיאל הוא שיצר את הקשר בין הפנתרים לעיתונות בשלבים הראשונים של המאבק, ולא כפי שדווח במקורות אחרים (להרחבה ראו, Bernstein 1976, 156). במועדון, ששירת את תושבי מוסררה, למדו עברית, קראו עיתונים, דנו בשאלות בוערות ופיתחו סוגיות סוציולוגיות שהיו רלוונטיות לקבוצת מוסררה. עניין נוסף שעלה בדיונים במועדון, סיפר עמיאל לברנשטיין, היה העלייה מברית המועצות והאי־שוויון האתני שנוצר בין העולים לבין התושבים המזרחים של השכונה בעקבות ההטבות שקיבלו העולים. באחת הפעמים הגיע למועדון מפקח של העירייה ונתן לצעירים הרצאה ארוכה על חשיבות ההגירה. הצעירים ניסחו את עמדותיהם בלשון אתנית-גזעית, וכדברי עמיאל, "תחושת הפנתריזם הופיעה אצלם הרבה לפני המושג עצמו" (שם, 155).

אהוד שפרינצק הסתמך על מקורות ראשוניים בזמן אמיתי, לרבות ריאיון עם שבתאי עמדי, עובד המקור הקהילתי של המחלקה הסוציאלית בעיריית ירושלים, ריאיון עם ד"ר נעמי קיס, שהיתה מעורבת בתהליך כולו וראתה בו המשך של המאבק לזכויות האזרח בארצות הברית, ריאיון עם עו"ד שלמה שגב, פרקליטם של הפנתרים, ועבודה סמינריונית של סטודנטים שנכתבה בעיצומה של התארגנות הפנתרים. כמעט כל הראיונות נערכו בדצמבר 1971 (שפרינצק 1973, 57). חשוב לציין את מסקנתו של שפרינצק, שטען כי "לא העובדים הסוציאליים של עיריית ירושלים ולא קבוצות השמאל הקיצוני יזמו והקימו את ארגון 'הפנתרים השחורים'. הארגון קם לבדו מתוך הכרעה אישית של חבריו ומלכתחילה שמר בקפדנות מרובה על עצמאותו" (שם, 14). טענתו זו הולמת היטב את עדותו של עמיאל, שאמר: "מאשימים אותנו שאנו יצרנו את הפנתרים. איש מאתנו לא חלם על הקמת תנועה... היינו בעלי אופקים די צרים. חשבנו על מוסררה ועל השכונות האחרות שפעלנו בהם" (הופנונג 2006, 29). גם שפרינצק, שדחה את הטענה כי תנועת מצפן היא שהניחה את התשתית האידיאולוגית לפעולתם של הפנתרים, השתמש בטרמינולוגיה של העיתונות והמשטרה כדי להסביר כי חברי הפנתרים "לא מכרו את נשמתם ולא הפכו לארגון חזית

המונחה מאחור על ידי גוף נסתר כלשהו או קונספירציה שמאלית" (שפרינצק 1973, 14). המילים "קונספירציה שמאלית" הן מעין הד לחיבור המפוברק שעשו המדינה, המשטרה והעיתונות בין מצפן לפנתרים.

לנוכח העדויות שלעיל נראה אפוא שאכן התקיים קשר בין אחדים מחברי הפנתרים לכוונה של השמאל הירושלמי, לרבות כמה חברים ממצפן או כאלה שזוהו עם מצפן. עם זאת, ברור כי הקשר הזה נופח ולובה מעל ומעבר לכל עובדה היסטורית. ניתוח השיח הפוליטי של ארגון מצפן והאופן שבו הוא המשיג את המציאות הפוליטית בישראל אף מחזק את הטענה הזאת ותומך בסברה שלפיה החיבור שלו עם הפנתרים היה חלק מן הפניקה שיצרו התקשורת, המשטרה ומוסדות המדינה השונים. ואולם אנו מבקשים לצאת מתוך הדיון המצומצם בשאלת החיבור בין הפנתרים למצפן לדיון בשאלה הרחבה יותר, והיא מה היתה עמדת השמאל הישראלי כלפי השאלה המזרחית.

מצפן מלבין את השחורות של הפנתרים

ארגון מצפן, או בשמו הרשמי "הארגון הסוציאליסטי הישראלי", הוקם על ידי פורשים מן המפלגה הקומוניסטית הישראלית בתחילת שנות השישים.⁴³ תנועת מצפן יצרה קשר עם ארגוני שמאל חדש וארגונים פלסטיניים ואף קיבלה מימון חלקי ממוסד השלום ע"ש ברטרנד ראסל. סקירה מודיעינית שהכינו גורמי ביטחון ישראליים בשנות השבעים מתארת את מצפן כארגון שחרת על דגלו להביא לדה-ציוניזציה של ישראל. הסקירה מתארת ארגון ובו כ-400 חברים,⁴⁴ רובם צעירים יהודים תושבי הערים הגדולות, בדרך כלל בני 18–25. על פי רוב היו הצעירים ילידי ישראל או מהגרים מארצות המערב ומדרום אמריקה, ובעלי השכלה תיכונית ומעלה.⁴⁵

באותם ימים פורסמו בעיתונים מאמרים על פעולות חברי מצפן באירופה, בעיקר באנגליה ובגרמניה. לא אחת כינתה אותם העיתונות "בוגדים" ו"אנשי אל-פתח", ואף נשמעו קריאות להוציאם אל מחוץ לחוק. חשוב לציין כי לחברי מצפן לא היתה זיקה לשאלה המזרחית כשהיא לעצמה. הם ניתחו את המציאות במונחים של מרקסיזם נאיבי, וגם העיסוק שלהם במה שמכונה "העולם השלישי" לא הביא אותם להסיק מסקנות על הגזעתה של החברה היהודית. אולי להפך: הגזע נתפס בעיניהם במונחים של קווי המתאר הלאומיים, שלהם התנגדו יותר ממה שהסכימו להודות. באתנוגרפיה של מצפן מאותה תקופה מתארת נירה יובל-דיוויס (1970) ארגון מוקצה ומותקף. מה שבולט בניתוח שלה

⁴³ עם חבריו הבולטים מראשיתו נמנו עקיבא אור, חיים הנגבי, משה מחובר, עודד פילבסקי וירמיהו קפלן. להרחבה ראו <http://www.matzpen.org/index.asp?p=toldot1>, או חזר ב-7.10.09.

⁴⁴ נירה יובל-דיוויס (1970) מעריכה את מספרם בכשבעים עד מאה, ולא כפי שמציעה הסקירה הנ"ל.

⁴⁵ סקירה מודיעינית מינואר 1974, מתוך ארכיון יד טבנקין 8/130/15. אנו מודים לעדי פורטוגו על ההפניה לתיק.

הוא ההביטוס המעמדי של חברי הקבוצה: רובם יהודים אשכנזים, רובם ככולם גברים, סטודנטים, אקדמאים ואנשי רוח כמו עיתונאים ואמנים.

כדי ללמוד על עמדות הארגון כלפי השאלה המזרחית סקרנו את גיליונות מצפן שיצאו לאור בשנים 1962–1983. בסך הכול פרסם העיתון בתקופה זו כ-90 גיליונות, ובהם למעלה מאלף פריטים בעברית ובערבית (מאמרי מערכת, מאמרים, מסמכים ומכתבים). יש לציין כי בראשית שנות השבעים הודפס העיתון בכאלפיים עותקים,⁴⁶ תפוצה נרחבת למדי בהתחשב בכך שמצפן נתפסה באותה עת כ"תנועת שוליים" תמהונית ומסוכנת.

בשנים 1962–1970 לא התפרסמו מאמרים שעסקו במזרחים באופן ישיר;⁴⁷ מאמרים ספורים בלבד מכלל המאמרים שהתפרסמו עד אז דנו בשאלה המזרחית, וגם זאת רק באופן עקיף.⁴⁸ בשנת 1970 פרסמו עקיבא אור ומשה מחובר, שהתגוררו בלונדון זה כמה שנים, מאמר שהפך להיות מאמר מפתח של התנועה (אור ומחבר 1970).⁴⁹ בפרק שכותרתו "המומנט העדתי" דנו הכותבים בהרכב העדתי של הפרולטריון הישראלי, והדגישו שהחפיפה בין המרכיב העדתי למרכיב המעמדי אינה מחזקת את המאבק הפרולטרי אלא דווקא מחלישה אותו. על עמדתם בשאלה המזרחית אפשר ללמוד מן הדברים האלה:

במבט ראשון נראה כי החפיפה בין החלוקה המעמדית לחלוקה העדתית נוטה להחריף את הניגודים הפנימיים. במידה מסוימת יש בכך אמת. אולם במציאות הנוכחית פועל אותו גורם עצמו בעיקר בכיוון הפוך... מרירותם מופנית לא נגד מצבם בתור פרולטריון אלא נגד קיפוחם היחסי לעומת בני עדות אחרות. במציאות יוצא אפוא כי המומנט העדתי אינו מגביר את הניגוד המעמדי אלא נוטה לטשטש אותו. ולהפך, הניגוד המעמדי מתורגם בתודעתו של הפועל למונחים עדתיים. בדרך כלל אין הוא אומר לעצמו "מנצלים אותי כי אני פועל" אלא "דופקים אותי כי אני שחור" (שם, 3).⁵⁰

הכותבים מרמזים פה אפוא לתודעה עדתית כוזבת. הם גם אינם מזהים את המזרחים כשחורים אלא כ"לבנים עניים". בעניין זה הם כותבים דברים מפתיעים:

במציאות של חברת המתנחלים הישראלית מהווים הפועלים יוצאי עדות המזרח שכבה המקבילה למה שנקרא בדרום ארצות הברית "העניים הלבנים" ובאלג'יריה לפני שחרורה

⁴⁶ בהקדמה לגיליון המיוחד לציון 30 שנה למצפן מציינים העורכים: "אחרי 1967 עלתה התפוצה בהדרגה, ובשנות ה-70 כבר הודפסו 2,000 עותקים מכל גיליון, שרובם נמכרו" (מצפן 1993, 7).

⁴⁷ יצוין כי למן פרסומו של כתב העת הראשון בנובמבר 1962 ועד דצמבר 1969 ראו אור 51 גיליונות ובהם כ-530 פריטים, כ-470 מהם מאמרים ומאמרי מערכת.

⁴⁸ ראו למשל את מאמרו של אהרן בכר שעסק ב"אפרטהייד" כלפי הערבים בישראל (בכר 1963).

⁴⁹ המאמר התפרסם גם באנגלית והפך לנייר עמדה כמעט רשמי של מצפן בשאלות היסוד הפוליטיות של התנועה. על הגרסה באנגלית חתום משה מחובר ועקיבא אור גם חיים הנגבי. ראו "The Class

Nature of Israeli Society," *New Left Review* 65(1), January–February 1971.

⁵⁰ הביטוי "דופקים את השחורים" התפרסם כנראה בפעם הראשונה בכתבת שער של *העולם הזה*, בתאריך 17.9.53 (אראל 2006, 248).

"הרגליים השחורות". בני שכבות אלה חוששים שמא יזהו אותם עם בני "הגזע הנחות" ותגובתם היא אפוא לתמוך באגף השובניסטי והריאקציונרי ביותר של המעמד השליט (שם).

אור ומחבר "מלבינים" את הפנתרים השחורים באמצעות הגדרת הסכסוך היהודי-ערבי כקו פרשת המים הגזעי של החברה. הם מניחים שיש אחדות גזעית בין יהודים-ערבים ליהודים-אירופים, ובכך מכפיפים את עמדותיהם, באופן פרדוקסי משהו, למודל המדומיין הציוני הרואה בכל יהודי "לבן". לא רק שאין זה נכון מבחינה היסטורית, שכן השיח היהודי והציוני היה עסוק עשרות שנים בהבדלי גזע בתוך הקהילה הלאומית עצמה (כזום 1999; שוחט 2001), אלא שבכך הם גם שוללים את הלגיטימיות של מאבק הפנתרים כמאבק בעל משמעות גזעית.

גיליון 58 של מצפן שפורסם באפריל 1971 יוחד להפגנת הפנתרים הראשונה. מאמר המערכת מזכיר את "ההתפרצות בוואדי-סאליב", אך הוא ממשיג גם את ואדי-סאליב וגם את מאבק הפנתרים במונחים מעמדיים ורואה בשניהם תגובה לאופן פעולתה של החברה הקפיטליסטית. כותב המאמר גם מבקר בעדינות את הנרטיב של הפנתרים, שנתפס בעיניו כציוני: "הארגון הסוציאליסטי הישראלי תומך במאבקם של 'הפנתרים השחורים', יהיה יחסם אלינו אשר יהיה. כפי שאנו עומדים לצד האוכלוסייה הערבית המדוכאת ומזדהים עם מאבקו של כל מדוכא ומופלה בעולם" (מצפן 1971, א, 3).

במילים אחרות, תמיכתו של ארגון מצפן בפנתרים השחורים בישראל לא נבעה מהזדהות עם המאבק המזרחי. אנשי הארגון בלעו את עלבון הדחייה של הפנתרים ותמכו בהם בעיקר בשל פוטנציאל ההתנגדות של התנועה למדינה. הם מדגישים: "אנו נתמוך בהתגייסותם הספונטנית של בני השכונות, כי בהם טמון חומר נפץ מהפכני נגד המשטר כולו" (שם). באותו גיליון מתפרסם מאמר ביקורתי על הפנתרים השחורים בארצות הברית. מלקולם אקס נרצח, טוען המאמר, רק "כשעמד על המהות האמיתית של אפליית השחורים, כשגילה כי ניצול השחורים ודיכויים הוא פרי השיטה החברתית והכלכלית של האימפריאליזם האמריקאי" (מצפן 1971, ב, 5). כותב המאמר אינו עוסק בשאלת הגזענות כלפי השחורים כתופעה עצמאית, אלא כחלק מן השיטה הקפיטליסטית-אימפריאליסטית. הוא גם מבקר את הפנתרים השחורים בארצות הברית ואת מה שהוא מכנה "תופעת הכיתות ואי-הנכונות לשתף פעולה עם גורמים אחרים", ומוסיף: "תפקידנו כמהפכנים ישראליים הוא כמובן להגן, במעט כוחנו, על הפנתרים השחורים כנגד הדיכוי מצד המשטר האמריקאי. אך אל לנו להימנע מלמתוח ביקורת על פעילותם" (שם). הביקורת גורסת שהפנתרים בישראל סבלו מניהול עצמי רופף שלא כלל מהלך של גיוס חברים חדשים ופעולות שמטרתן לעורר הזדהות בקרב חלקים רחבים יותר של האוכלוסייה. "אין פלא, לכן, כי האוכלוסייה לא תמכה באופן קבוע בפנתרים... קרוב לודאי כי חינוך פוליטי וניהול עצמי רחב ועמוק היה מונע חלק ניכר מן הכישלונות" (שם). עוד מטיף המאמר לשיתוף פעולה עם "לבנים", כפי שנכתב בפסקת הסיום של המאמר: "באשר לשיתוף הפעולה עם 'לבנים' אפשר למצוא

קיצור דרך בהסתמך על ניסיונם העשיר של הפנתרים בארצות הברית. אחרי דחייה מוחלטת של עזרה כלשהי מצד לבנים, ולו גם מהפכנים, נוכחו הפנתרים לדעת כי לא זו בלבד שהם זקוקים לעזרה, אלא שהמאבק הוא אחר ביסודו" (שם). נראה אפוא כי עורכי מצפן ממסגרים את מאבק השחורים בארצות הברית ואת מאבק הפנתרים השחורים בישראל כמאבק מעמדי של כלל האוכלוסייה הפרולטרית כנגד המשטר הקפיטליסטי. כתב העת מתעלם לגמרי מן התביעות המזרחיות הספציפיות של הפנתרים ומבקש לטשטש את הזהות המזרחית כזהות עצמאית.

בשלושה גיליונות אחרים של מצפן⁵¹ אנו מוצאים תמונות שער או מאמרי מערכת ומאמרים אחרים העוסקים בפנתרים ומוקדשים לאלימות המשטרה נגד חברי הארגון. באותה הזדמנות ראו אור במצפן גם מאמרים שעסקו ב"מהפכה השחורה" בארצות הברית ובפנתרים השחורים שם, וכן מאמרים שעניינם עדתי מובהק (ראו למשל הנגבי 1971).⁵² גיליון 59 של מצפן מיוני 1971 נשא את הכותרת "אלימות: אתמול נגד פנתרים, היום נגד פועלים", ומאמר המערכת, שכותרתו זהה, עסק באלימות המשטרה כלפי הפנתרים והפועלים (מצפן 1971ג). בספטמבר 1971 ראה אור גיליון מיוחד של מצפן תחת הכותרת "דמוקראטיה"; במאמר המערכת שלו נאמר בנימה פטרונית נוזפת: "רחוקים עדיין 'הפנתרים' מן הרעיונות הסוציאליסטים המהפכניים, וסבורים כי ניתן להשיג שוויון בין אבוטבול לבין פייגין בעוד שמוחמד יישאר מושפל ומדוכא". רוצה לומר, מאבקם של הפנתרים הוא מאבק בעל קווי מתאר ציוניים והוא מתעלם מן הדיכוי של הערבים. המאמר מסתיים בקריאת המערכת לשילוב כל הכוחות הדמוקרטיים בישראל חרף המחלוקות האידיאולוגיות, שכן לדבריהם, "היום פוגעים ב'פנתרים'. מחר יפגעו בפועלים" (מצפן 1971ד).

בגיליון מצפן 63 (מרס-אפריל 1972), בהקדמת העורכים למאמרו של כוכבי שמש, שנכתב לאחר שבית המשפט גזר עליו קנס בגין הוצאת עיתון ללא רישיון, הם מציינים שכוכבי חולק עליהם בשאלות יסודיות, ומדגישים את ההיבטים המעמדיים של הסיפור: "הקוראים ישימו לב לעובדה שהוארה במשפטו של כוכבי: המנוצלים, המקופחים, והמופלים, שאינם זוכים לאותו חינוך בו זוכים המנוצלים, המקופחים והמפלים... זוהי דמוקרטיה בורגנית ללא כחל ושרק" (שמש 1972, 4).

גם בריאיון עם יוסי ארנון, סטודנט שמאלני, הצהיר הלה ש"בעיות הפנתרים הם בעיות חברתיות בסיסיות... אנו סטודנטים ופנתרים, לוחמים נגד שיטה אחת המדכאת הן את הפנתרים מבחינה סוציאלית והן את הסטודנטים מבחינת חירויות הפרט (חופש דיבור, ביטוי והפגנה)" (מצפן 1972). לומר גם כאן, המסגור הוא של המאבק על זכויות הפרט ושל המאבק הפרולטרני בכללו. גם מאמרו של איזי כהן בגיליון 67 מינואר 1963 חוזר על תזה זו: "שני הגיליונות הראשונים של העיתון 'הפנתר השחור' כללו קטעים מצוינים.

⁵¹ גיליון 59, יוני 1971; גיליון 64, מאי-יוני 1972; גיליון 67, ינואר 1973.

⁵² יוצא מן הכלל שאינו מעיד על הכלל הוא מאמרו של דני לביא בגיליון 64 (לביא 1972), העוסק בוועדת הורוביץ ומראה שהפער החברתי הוא גם פער עדתי.

שום סוציאליסט מהפכן לא יכול לבטל עיתונים אלה ולעבור עליהם לסדר היום. אפילו יש בהם דברים הראויים לביקורת וגם אם הם כוללים מאמרים ורשימות הרוויים עדיין אשליות פטריטיות ורפורמיסטיות" (כהן 1973).

ואולם מלבד בגליונות ספורים כאמור לא זכתה השאלה המזרחית לייצוג הולם מעל דפיו של העיתון מאז ועד קיץ 1983, שבו ראה אור הגיליון האחרון. מצפן לא נטה לעסוק במזרחים או במזרחיות. גם מאמריו של כוכבי שמש בשנות השבעים לא עסקו בשאלה המזרחית. סקירת מאמרי המערכת וההקדמה לגיליון לציון שלושים שנה לארגון ולביטאון מצביעה על סדר יום עקבי וברור ובו ביקורת על הציונות, ביקורת על הקפיטליזם ועל משטר הדיכוי הביורוקרטי שמתיימר להיות "סוציאליסטי", ביקורת על המשטרים הערביים ה"ריאקציוניים" וגם על המשטרים המכונים "מתקדמים", ביקורת על הכיבוש, ביקורת על הדת וביקורת על המפלגות הקומוניסטיות. עוד עסקו מאמרים אלו בביקורת המשטר בברית המועצות ובסין, בזכות ההגדרה העצמית של הכורדים, בהתפתחות האופוזיציה בפולין ובעניינים אחרים. עם זאת, סוגיות הנוגעות לדיכוי של מזרחים או לגזענות כלפי מזרחים לא נדונו במאמרים אלו.

בהקדמה לגיליון המיוחד של מצפן נשמעת ביקורת מרומזת על קבוצות שהתרחקו מן העמדות היסודיות של מצפן כדי להתקרב ל"קבוצות אוכלוסייה" שונות ובהן המזרחים. הדבר מעיד, אם גם ברמז, על סדר היום של מצפן, אשר אינו כולל את שאלת המזרחים. אפילו בגיליון מיוחד זה, כשעורכי העיתון סוקרים את מגוון הנושאים והסוגיות שהעסיקו את חברי הארגון במהלך השנים (מצפן 1993, 7–8), הם מציינים למשל את עמדותיהם כלפי קובה של קסטרו או את שאלת האיחוד הערבי, אך בשום מקום אין הם מזכירים את השאלה המזרחית.

אפשר אם כן לסכם ולומר שעמדת מצפן התעלמה מן האפשרות שהמאבק המזרחי הוא בעל ערך נפרד. עמדתם זו נגזרה הן מתפיסת עולמם החברתית והן מביקורתם על הציונות: לפי תפיסת עולמם החברתית, שהיתה מאורגנת סביב המאבק המעמדי, כל הפרולטרנים בישראל היוו יחידה מעמדית אחת, ולכן במאבק נפרד של הפנתרים היתה טמונה סכנת פילוג ופיצול. בביקורתם על הציונות הם ראו את כל היהודים כמקשה אחת והיו עיוורים להבדלי הגזעים בין היהודים. עמדה זו יש בה משום סתירה, שכן חצי האשמה שהם הפנו אל המזרחים כווננו בה בעת גם כלפי עמדותיהם הלאומיות וגם כלפי עמדותיהם הלאומניות. מכל מקום, עמדתו של ארגון מצפן חסמה את המסלול האתני-גזעי שאותו פתחו הפנתרים מחדש תריסר שנים אחרי אירועי ואדי סאליב. מבחינה זו הניתוח האידיאולוגי שלהם לתופעת הפנתרים תאם להפליא את עמדת הממסד של תנועת העבודה. כך מצאו את עצמם חברי הפנתרים נאבקים על הלגיטימיות של השאלה העדתית מול השמאל האשכנזי ומול הממסד האשכנזי בעת ובעונה אחת.

סיכום

עם שובם של הפנתרים השחורים אל הדיון הציבורי בישראל לאחר כמעט ארבעה עשורים מפרוץ מאבקם, עדיין מקובל להציגם בציבוריות הישראלית ובשיח האקדמי כמי שקיימו קשר הדוק עם השמאל הסוציאליסטי הרדיקלי בראשית שנות השבעים. אמיר גולדשטיין מונה את הסיבות שבעטיין בחר מנחם בגין בשנים 1971–1972 להימנע מלהתייבב לצד "המחאה הפנתרית", כלשונו. גולדשטיין טוען כי בין השאר היה זה בגלל מה שהוא מכנה "הקשר ההדוק בין הפנתרים לגורמים בשמאל הסוציאליסטי והרמזים על מימון המגיע לפעולותיהם מגורמים ערבים" (גולדשטיין 2007, 35).

ניתוח תפקידיהם של השחקנים המרכזיים בפוליטיקת הזהויות בישראל בראשית שנות השבעים כפי שמציע מאמר זה עומד על הפרקטיקות העיקריות שבהן השתמשו המשטרה, מצפן, ואף הפנתרים השחורים עצמם. ניתוח זה מראה שהיה קשר בין מצפן לפנתרים אך הוא נופח והועצם בהיסטוריוגרפיה הישראלית לכדי ממדים מיתיים כמעט. נראה כי התפיסה הבינארית של שיח הזהויות הישראלי בשנות השבעים לא אפשרה לקולות ולעמדות של השחקנים האחרים בשדה להישמע. חנה הרצוג (1986) מראה כי אפילו נציגי הפנתרים שפעלו בכנסת במהלך שנות השבעים בכמה מסגרות פוליטיות בחרו לבסוף באג'נדה המעמדית: מפלגת "די – הפנתרים השחורים, דמוקרטים ישראלים" בראשות שלום כהן ניסחה את המאבק "במונחים מעמדיים-פופולריים" (שם, 156); ורשימתו של אדי מלכה "פנתרים כחול לבן", אף שתחילה הציבה תפיסה ציונית-אתנית, בחרה לבסוף ערב הבחירות לכנסת השמינית כמו שאר נציגי הפנתרים, כל אחד על פי רשימתו, "לנסח את מושגי הפער במושגים מעמדיים ולא עדתיים" (שם, 158).

התקשורת והממסד המדינתי והמוניציפלי הנבחר, ובייחוד הזרוע המשטרתית שהיתה מופקדת על הביצוע, זיהו את הקשר שנוצר בין הפנתרים למצפן, ובאמצעות הפעלתה של פניקה מוסרית ושעתוקה במרחב הציבורי הם הצליחו לקבע ולהעצים אותו ולהופכו לזהות אידיאולוגית. בשל אותה פניקה שלופתה נהדפו הפנתרים אל מחוץ למסגרת הציבורית הנורמטיבית באותה עת. הם נתפסו כפושעים, כרדיקלים, כאנטי-ציונים – כבעלי שותפות אינטרסים עם תנועות שמאל רדיקליות בארץ ועם גורמים אנטישמיים בעולם.

אולי יותר מכל האמצעים האלימים לפיזור הפגנות והכוח הרב שהפעילה המשטרה נגד הפנתרים, נראה כי הפניקה המוסרית שזרעו התקשורת והמשטרה היא שסייעה בסופו של דבר לשמור על הסדר החברתי הקיים (לב ושנהב [בהכנה]). האקלים החברתי-התרבותי של שנות השבעים המוקדמות בישראל כנראה לא היה בשל להכיל את האתגר האתני שהציבו הפנתרים השחורים. הזהות המזרחית נתפסה כהיבט מסוים של עוני ותו לא, ולא כזהות שלמה בעלת מגוון ממדים. טענות שחרגו מהשיח המעמדי שהיה מקובל באותה עת נתפסו כאיום על מדיניות כור ההיתוך, על מנגנוני האינטגרציה הלאומיים ועל הקונסנזוס הלאומי בכללותו, ועל כן נהדפו על ידי המדינה.

ביבליוגרפיה

- אור, עקיבא, ומשה מחובר, 1970. "האופי המעמדי של החברה הישראלית", *מצפן* 55 (אוגוסט-ספטמבר): 3-4.
- אטינגר, יאיר, 2007. "השלטון במדינה ימשיך לזוּם פערים", *אמר עד יומו האחרון*, *הארץ*, 23.12.07, עמ' 9.
- אראל, ניצה, 2006. 'כלי מורא כלי משוא פנים': אורי אבנרי ו'העולם הזה', ירושלים: מאגנס.
- ביטון, צ'רלי, 2007. "הרוח החיה", *מעריב*, 23.12.07, עמ' 10.
- ביצור, יהושע, 1971. "שר-המשטרה: בהפגנת הפנתרים היו רבים שאינם שחורים ולא מעדות המזרח", *מעריב*, 25.5.71.
- בכר, אהרן, 1963. "אפרטהייד", *מצפן* 3 (ינואר): 4.
- בן-שמחון, קובי, 2008. "פנתרה", *הארץ*, מוסף, 11.7.08, עמ' 36-40.
- בנדר, אריק, 2007. "רובין הוד משכונת מוסררה", *מעריב*, 23.12.07, עמ' 10.
- ברנשטיין, דבורה, 2008. "הפנתרים השחורים כתנועת מחאה: קריאת תגר למדינה ולסדריה", צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), *העשור השלישי תשכ"ח-תשל"ח*, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- גולדשטיין, אמיר, 2007. "מנחם בגין, תנועת חרות והמחאה המזרחית: בין ואדי סאליב לפנתרים השחורים", *ישראל* 12: 1-38.
- דהאן-כלב, הנרייט, 1991. "מערכות התארגנות עצמית: ואדי סליב ו'הפנתרים השחורים', השלכות על המערכת בישראל", *עבודת דוקטור*, החוג למדע המדינה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- הד, רונית, 2001. "הבט אחורה בזעם", *שחיל שבכתב* 1: 3-7.
- הופנונג, מנחם, 2006. *מחאה וחמאה: השפעת הפגנות הפנתרים השחורים על הקצאות לצורכי חברה ורווחה*, תל-אביב: נבו הוצאה לאור.
- הנגבי, חיים, 1971. "התימנים", *מצפן* 58 (אפריל): 13-15.
- הרצוג, חנה, 1986. *עדתינות פוליטית*, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- הרצוג, חנה, אינה לייקין וסמדר שרון, 2008. "אנחנו גזענים?!" שיח הגזענות כלפי פלסטינים אזרחי ישראל כפי שהוא משתקף בעיתונות הכתובה בעברית (1949-2000), יהודה שנהב ויוסי יונה (עורכים), *גזענות בישראל*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- ויגודר, שמשון, 1999. "תנועת מצפן", *תיאוריה וביקורת* 12-13: 199-204.
- וייס, יפעת, 2007. *ואדי סאליב: הנוכח והנפקד*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- וייץ, גידי, 2007. "נמר כפול", *הארץ*, מוסף, 7.12.07.
- <http://www.haaretz.com/hasite/spages/931449.html>, אוּחזר ב־25.10.09.
- חבר, חנן, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר (עורכים), 2002. *מזרחים בישראל*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.

- חמו, אלי, וסמי שלום שטרית, 2003. *הפנתרים השחורים מדברים*, בימוי: אלי חמו וסמי שלום שטרית, תסריט: סמי שלום שטרית, עריכה: אלי חמו.
- יובל-דיוויס, נירה, 1970. "מצפן: הארגון הסוציאליסטי בישראל", עבודת מוסמך, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- כהן, איזי, 1973. "הפנתרים, ברחוב או בכנסת", *מצפן* 67 (ינואר): 6.
- כהן, הלל, 2006. *ערכים טובים*, ירושלים: עברית.
- כזום, עזיזה, 1999. "תרבות מערבית, תיוג אתני וסגירות חברתית: הרקע לאי-השוויון האתני בישראל", *סוציולוגיה ישראלית* 2: 385–428.
- כצנלסון, קלמן, 1964. *המהפכה האשכנזית*, תל-אביב: אנך.
- _____, 1989. *החשבון האשכנזי 1880–1990*, תל-אביב: אנך.
- לב, טלי, 2008. "נמחק את עברם של אלה שיש להם עבר": הפרוטוקול המלא של פגישת הפנתרים השחורים עם ראש ממשלת ישראל, אפריל 1971, *תיאוריה וביקורת* 32: 197–226.
- לב, טלי, ויהודה שנהב (בהכנה). "כינונו של האויב מבפנים: 'הפנתרים השחורים' כמושא של פניקה מוסרית", *סוציולוגיה ישראלית*.
- לביא, דני, 1972. "על הפער", *מצפן* 64 (מאי–יוני): 12–14.
- ליי, יגיל, 1998. "משטר הצנע", *תיאוריה וביקורת* 12–13: 39–46.
- מאיר-גליצנשטיין, אסתר, 2009. *בין בגדאד לרמת גן: יוצאי עיראק בישראל*, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- מוסק, נסים, 2002. *שמעת על הפנתרים?*, תסריט ובימוי: נסים מוסק, הפקה: שרון שביט, ירושלים: בלו רוח הפקות.
- _____, 1971א. "פנתרים בישראל" (מאמר מערכת), *מצפן* 58 (אפריל): 3.
- _____, 1971ב. "הפנתרים: מיתוס ומציאות", *מצפן* 58 (אפריל): 5.
- _____, 1971ג. "אלימות: אתמול נגד פנתרים, היום נגד פועלים" (מאמר מערכת), *מצפן* 59 (יוני): 2–3.
- _____, 1971ד. "עם המדכא עם אחר אינו יכול להיות חופשי" (מאמר מערכת), *מצפן* (גיליון מיוחד: דמוקראטיה), ספטמבר.
- _____, 1972. "על תנועת ה-2 במאי: ריאיון עם יוסי ארנון", *מצפן* 64 (מאי–יוני): 5.
- _____, 1993. "30 שנה ל'מצפן': האם תעינו?" (הקדמה), *מצפן* (גיליון מיוחד: 30 שנה עם מצפן).
- משעני, דרור, 2005. *ככל העניין המזרחי יש איזשהו אבסורד*, תל-אביב: עם עובד.
- _____, 1971. "הפנתרים השחורים: אין לנו קשר עם 'מצפן'", *על המשמר*, 18.3.71, עמ' 6.
- עלון, קציעה, 2002–2003. "שיחה עם דוד מאירי – מי שהיה העובד הסוציאלי שליווה לאורך כל הדרך את 'הפנתרים השחורים'", *הכיוון מזרח* 6: 39–43.
- ענברי, איתמר, 2008. "מייסד הפנתרים השחורים תוקף שנית", *מעריב nrg*, 2.1.08, <http://www.nrg.co.il/online/1/ART1/678/555.html>, אוּחזר ב-8.9.09.
- עתה, 1978. "תנועת הפנתרים היתה תנועה פוליטית לא תנועת מחאה", *עתה: בטאון שמאל עצמאי* (יוני): 8–9.

- פילק, דני, 2006. *פופוליזם והגמוניה בישראל*, תל-אביב: רסלינג.
- פרייזר, ננסי, 2004. "מחלוקה להכרה: דילמות של צדק בעידן 'פוסט-סוציאליסטי'", אורי רם ודני פילק (עורכים), *שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 270–297.
- קריף, משה, 2007. "ים של דמעות", *ידיעות אחרונות*, 31.12.07, עמ' 29.
- רגב, דוד, 2007. "סעדיה מרציאנו מ'הפנתרים השחורים' – נפטר", *ידיעות אחרונות*, 23.12.07, עמ' 23.
- שוחט, אלה, 2001. *זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב-תרבותית*, תל-אביב: בימת קדם לספרות.
- שור, יצחק, 1971. "אנחנו נהיה הפנתרים השחורים של ישראל", *על המשמר*, 13.1.71, עמ' 6.
- שטרית, סמי שלום, 2004. *המאבק המזרחי בישראל*, תל-אביב: עם עובד.
- שטרנהל, זאב, 1995. *בנין אומה או תיקון חברה? לאומיות וסוציאליזם בתנועת העבודה הישראלית 1904–1940*, תל-אביב: עם עובד, עמ' 13–59; 333–399.
- שמש, כוכבי, 1972. "פנתר שחור במעשיהו", *מצפן* 63 (מרס–אפריל): 4–5.
- שנהב, יהודה, 2003. *היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות*, תל-אביב: עם עובד.
- שנהב, יהודה, ויוסי יונה (עורכים), 2008. *גזענות בישראל*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- שפרינצק, אהוד, 1973. *ניצני פוליטיקה של דה-לגיטימיות בישראל 1967–1972*, ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים, מכון לוי אשכול לחקר הכלכלה, החברה והמדיניות בישראל.
- Bernstein, Deborah S., 1976. "Contradiction and Protest in the Process of Nation Building," Ph.D. Dissertation, University of Sussex.
- Frankel, Oz, 2008. "What's in a Name? The Black Panthers in Israel," *The Sixties: A Journal of History, Politics and Culture* 1: 9–26.
- Shafir, Gershon, 1989/1996. *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict 1882–1914*, Berkeley: University of California Press.